

УДК: 94(477.64)''14/17'':355]:911.374

ЗИМІВНИКИ ВЕЛИКОГО ЛУГУ

Олександр Олійник,
кандидат історичних наук,
Фаховий коледж бізнесу та харчових
технологій ЗНУ, директор

На основі писемних джерел та картографічного матеріалу здійснено спробу підрахунку кількості та щільності зимівників запорожців, а також їх розташування у Великому Лузі та його околицях. Їх локалізації на сучасній місцевості з метою можливих археологічних досліджень, для уточнення часу виникнення і заснування окремих населених пунктів поблизу Великого Лугу, можливої музеєфікації для збільшення туристичних об'єктів у повоєнні роки.

Ключові слова: Великий Луг, зимівник, запорожці, козаки, поселення, мапа, локалізація, озеро, протока, річище, гряда, Дніпро.

On the basis of written drawings and cartographic material, a test of the size of the Zaporozhye winters and the number of roztashuvannya near Veliky Luzi and its surroundings is drawn. And so are the localizations on the site of possible archaeological investigations, for specifying the hour of viniknennya and zasnuvannya okremih settlements near the Veliky Lug, possible museums for tourist attractions ob'ective.

Key words: Veliky Lug, zymivnyks, Zaporozhye, Cossacks, settlement, map, localization, lake, strait, stream, ridge, Dnieper.

Внаслідок терористичного акту російської федерації 6 червня 2023 року перестало існувати пріснопам'ятне каховське водосховище і перед нами постала територія славетного Великого Лугу. З'явилася теоретична можливість дослідження численних пам'яток, що заново відкрилися. Але так звана «сіра зона» в якій опинилася більша частина Великого Лугу не дозволяє поки що проводити практичні дослідження. Тому основним методом теоретичного дослідження залишається порівняльний аналіз картографічного

матеріалу та наративних джерел. Спираючись на отримані дані можна буде позначити їх на сучасній мапі Великого Лугу аби в подальшому провести археологічні дослідження.

Незаперечним є той факт, що Великий Луг відіграв визначну роль у формуванні запорозького козацтва. Саме його товща стала прихистком первісних ватаг здобичників які і сформували феномен козацтва у всій його повноті та неповторності. Тут знаходилися п'ять з восьми відомих Січей, численні рибальські стани або коші та зимівники.

За твердженнями Олени Апанович – «Великий Луг мав виняткове значення для господарства запорозьких козаків. Він був місцем їх праці, джерелом їх життя, їхніх заробітків. Запорожці тому й називали Великий Луг своїм батьком» [1, с. 307]. Незважаючи на своєрідні природно-кліматичні фактори цієї території – сезонні повені та велику кількість комах, Великий Луг мав і свої принади. Надійний природний захист, логістичну гнучкість завдяки численними річищам і протокам, власний мікроклімат та багаті рибні ресурси приваблювали і давали можливість швидкого накопичення коштів для заснування та розширення господарства. «Унікальна природна система Великого Лугу сприяла утворенню середнього прошарку козацтва Запорозьких Вольностей» – писав А. Бойко [2, с. 30]. Зміцнившись економічно деякі запорожці з часом виходили в степ, де можна було займатись продуктивнішими видами господарства – скотарством та рільництвом. Тому тут зосереджувалися зимівничі господарства переважно класичного типу [3, с. 127].

Доступний нам картографічний матеріал дає певне уявлення про наявність в товщі всього Великого Лугу окремих зимівників. Так на мапі 1772 року в товщі Великого Лугу позначено **40** зимівників (Рис. 1). Можна припустити, що тут позначено далеко не всі зимівники. Але вказана тут кількість майже співпадає з даними наративних джерел зібраних свого часу Я. Новицьким і пізніше узагальнених академіком В. Чабаненко. В його

монографії наводяться досить докладні свідчення про **44** власників зимівників з їх іменами. За переказами козацьких нащадків у другій половині XVIII – на початку XIX ст. у Великому Лузі були зимівники:

1. *Василя Штамка* – курінного Дерев'янківського куреня;
2. *Дмитра Жаболди* з Батуринського куреня, що жив в урочищі Канівському;
3. *Дмитра Дядька*;
4. Козака *Балабана* біля озера Балабанового в плавнях над Битим шляхом;
5. Козака *Бандури* у Балабинських плавнях біля озера Бандуриногo;
6. Козака *Бережного* у Балабинських плавнях біля озера Бережнівського;
7. Козака *Біляя* в урочищі Біляй нижче с. Розумівки;
8. Козака *Верещака* у Канкринських плавнях на Верещаковій гряді;
9. Козака *Воронця* в урочищі Воронцевому кутку на правому березі протоки Кушугуму в Балабинських плавнях;
10. Козака *Галі* на лівому березі протоки Кушугум в Кушугумських плавнях;
11. Козака *Романа Гусака* біля лиману Сухого, нижче протоки поперечної Плетенихи;
12. Козака *Джерелівського* на правому березі Дніпра під горою Лисою, що вище теперішнього села Біленького;
13. Козака *Дзіньдзьохи* біля однойменного озера, між Дніпром і протокою Жбурівкою;
14. Козака *Яцька Домонтовича* над дорогою, що вела з Олександрівської фортеці до урочища Великих Кучугур;
15. Козака *Жбури* в Кушугумських плавнях біля протоки Жбурівки;
16. Козака *Яська Загуби* на березі протоки Кушугуму, над дорогою, що вела з Олександрівської фортеці до урочища Великих Кучугур;

17. Козака *Кавунника* на правому березі Дніпра під Лисою горою, вище теперішнього села Біленького;
18. Козака *Канівського* на правому березі Дніпра в гирлі балки Канівської;
19. Козака-характерника *Канцибери* на лівому березі Дніпра нижче протоки Жбурівки;
20. Кислиці – невідомого козака; розташовувався у гирлі балки Кислої неподалік теперішнього села Іллінки;
21. Козака *Коваля* біля озера Ковалєвого, кілометрів за два на схід від Верхньотарасівського перевозу;
22. Козака *Конона* в Балабинських плавнях біля озера Кононого;
23. Козака *Лебедя* біля Лебедєвих озер між протоками Кушугумом і Бистриком у Кушугумських плавнях;
24. Козака *Левка* на правому березі протоки Кушугуму в Балабинських плавнях;
25. Лиса Гора – невідомого козака; розташовувався біля гори Лисої, що вище міста Нікополя;
26. Козака *Мірошника* біля однойменної протоки у Кушугумських плавнях;
27. Козака *Мусія* на лівому березі Дніпра навпроти Лисої гори, біля Мусієвого озера;
28. Козака *Петляного* на правому березі протоки Кушугуму в Балабинських плавнях;
29. Козака *Полового* на гряді нижче урочища Канциберівщини і Канцибериноного зимівника;
30. Козака *Посунька* на правому березі Дніпра недалеко від гори Лисої, що вище теперішнього села Біленького;
31. Братів-запорожців *Терешка та Олекси Рвачевських* у районі урочища Великих Кучугур;

32. Козака *Самсики* в Балабинських плавнях біля озера Самсичиноного;
33. Козака *Сопільника* біля протоки Холуюватої, напроти урочища Наливача;
34. Козака *Сухини* в Балабинських плавнях біля озера Сухининоного;
35. Тарасівка - заснований козаком *Трасом* у старі часи на правому березі Дніпра біля теперішнього села Вищетарасівки;
36. Козака *Ткача* біля озера Домахи в Балабинських плавнях;
37. Козака *Хвеська* біля озера Хвеськової Ями, що в Балабинських плавнях;
38. Козака *Харка* біля озера Харкового в Балабинських плавнях;
39. Козака *Цимбала* біля озера Цимбалевого в Балабинських плавнях;
40. Червонова - невідомого козака; знаходився в гирлі балки Червоної, на правому березі Дніпра вище урочища Заломів;
41. Козака *Чорного* в Кушугумських плавнях біля озера Чорної Ями;
42. Козака *Шавари* в Балабинських плавнях біля озера Шавариного;
43. Козака *Швеця* над Дніпром вище сучасного села Біленького;
44. Козака *Шийки* в Кушугумських плавнях біля озера Шийчиного [4, с. 194–197].

Опис подано з приблизною вказівкою розташування зимівників, що має полегшити їх локалізацію на оновленій території Великого Лугу та нанесення їх на сучасну мапу після повернення цієї території під контроль України.

Як бачимо, велика кількість урочищ, островів та гідронімів в своїх назвах носять імена запорожців, що тут проживали. «Спрежду в Вуликому Лузі жило багато запорожців, а після того як зігнали їх відсіль, – остались тіко старі діди. Чимало зосталось дідів, та все багаті та хазяйновиті; всього було у них вдосталь: і скоту, і коней, і овець, і бджіл. Вони жили більше понад озерами, на грядах і по кучугурах. Від того тепер озера та урочища і прозвища мають запорозькі» – оповідав Якову Новицькому у грудні 1887 року мешканець села Кушугумівка 88-літній Микита Джигирь [5, с. 189].

З його слів зрозуміло, що і після ліквідації царатом Запорозьких Вольностей, Великий Луг ще довго залишався надійним прихистком для запорожців. Як приклад, Микита Джигирь згадує переселення з-під Лисої Гори до Великого Лугу трьох запорожців – *Джерелівського, Кавунника і Посулька*. Він поіменно називає і характеризує цілу низку мешканців Великого Лугу: – трьох братів-багатіїв *Канциберів*; справжнього велетня і силача *Дем'яна Гужву*, який важив 190 кг.; характерника *Гайдука*; коваля *Меріна*; старого діда *Василя Глухого*, який нудьгуючи чи не щодня кілька разів верхи об'їзжав Кушугумівку; чумака *Учорашнього*; сірому *Сопільника*, що жив і рибальчив біля річки Халуйоватої; сірому *Дзензеху*, що рибальчив на Кушугумі; *Галю-козака*, що жив в урочищі його імені; козаків *Шовкового, Лебідя, Кривого, Балабана, Харька, Мусія* – імена яких мали озера Великого Лугу [6, с. 190–191].

Короткі характеристики козаків мешканців Великого Лугу ставлять під сумнів твердження, що тут кублилася переважно сірома. Адже брати Канцибери були багатіями, та і чумак Учорашний був не сіромахою як і коваль Мерін.

Тільки в цьому короткому оповіданні нащадок запорожців згадав 21 зимівчанина, 7 з яких (виділені червоним) доповнюють вищенаведений реєстр з 44 зимівчан. Отже, маємо **51** власника зимівників.

Цю кількість можуть доповнити інші гідроніми та топоніми Великого Лугу, які явно походять від імен чи прізвищ козаків, що мешкали поблизу них. Інші діди-оповідачі доповнили вищенаведений реєстр зимівчан Великого Лугу ще кількома іменами:

«Тригубівське озеро – запорожця *Тригуба*.

Перелетне озеро – запорожця *Перелета*.

Колядчине озеро – *Колядки* запорожця.

Тарасівське озеро – *Тарасика* запорожця.

Шкварцівське озеро – *Шкварця* запорожця.

Брилико озеро – по запорожцю *Брилю*» [7, с. 199].

Отже, маємо 57 зимівчан, що мешкали в товщі Великого Лугу. Знаючи загальну площу Великого Лугу, яка складає більше 400 км² можна спробувати приблизно обрахувати щільність зимівників, віднявши від неї площі вкриті водою численних озер, проток, річищ і самого Дніпра. Це може становити дві третини від вказаної загальної площі Великого Лугу. В такому разі, слід рахувати 57 зимівників на площі в 226,67 км². І тоді їх щільність становитиме один зимівник на 1,5 км². Цей показник можна вважати правильним, зважаючи на те що тільки в Балабинських плавнях, площа яких складає близько 12 км² сиділо зимівниками 10 козаків:

Козака Бандури біля озера Бандуриноного;

Козака Бережного біля озера Бережнівського;

Козака Воронця в урочищі Воронцевому кутку на правому березі протоки Кушугуму;

Козака Левка на правому березі протоки Кушугуму;

Козака Петляного на правому березі протоки Кушугуму;

Козака Сухини біля озера Сухининоного;

Козака Ткача біля озера Домахи;

Козака Хвеська біля озера Хвеськової Ями;

Козака Харка біля озера Харкового

Козака Цимбала біля озера Цимбалевого;

Козака Шавари біля озера Шавариного.

Тобто, в Балабинських плавнях на один зимівник припадало 1,2 км².

До того ж, зі слів оповідача у Великому Лузі після ліквідації царатом Запорозьких Вольностей «остались тіко старі діди, а спрежду тут жило багато запорожців». І тут же він говорить про козаків, які після розпаювання запорозьких земель московитами переселялися у Великий Луг. Важко сказати наскільки ця вимушена міграція запорожців змінила кількість мешканців

Великого Лугу, але очевидно, що щільність зимівників до ліквідації царатом Запорозьких Вольностей була більшою.

Аби приблизно встановити на скільки вона була більшою варто порівняти кількість зимівників правого берега Дніпра на мапах різних років. На наведеній мапі 1772 року між Хортицею і Микитиним перевозом позначено 10 зимівників, а на мапі 1775 року на цій же відстані позначено 61 зимівник і два вітряка (Рис. 2). Отже за три роки кількість зимівників невеликої частини правого берега Дніпра зросла в шість разів. Порівнюючи загальну кількість зимівників на цих мапах, стає очевидним, що їх кількість в останні роки існування Запорозьких Вольностей стрімко зростала.

Щільність розтушування зимівників на мапі 1775 року також вражає. Відстань між деякими садибами зимівників складала всього кілька сотень метрів (Рис. 2). На момент знищення царатом Запорозьких Вольностей у 1775 році по правому берегу Великого Лугу зимівники стояли суцільною стіною. Відстань між окремими садибами зимівників складала всього кілька сотень метрів [8, додаток] (Рис. 4.).

Саме їх, а не якісь міфічні «потьомкінські деревні» бачила, подорожуючи Дніпром до Криму влітку 1786 року, російська цариця зі своєю челяддю. Цю подорож із захопленням описували її учасники – посол Франції Луї-Філіп де Сегюр, якого особливо вразила майстерність старих запорозьких лоцманів, та австрійський дипломат Шарль-Жозеф де Лінь.

Також варто визначити щільність зимівників окремих річок лівого берега Великого Лугу. По берегах річки Суха Московка, довжина якої дорівнює 15 км, «...жили хуторами запорожці; по їх прозвищах балки і тепер звуться. Балка Гасанова, – там жив *Гасан*; Дігтярева – жив *Дігтярь*; Капустянка – жив *Капустян*; Савосьчина і Таранова, що ввійшли в Капустянку, – жили *Савоська* і *Таран*. Жили ще тут запорожці *Летючий*, *Зінчак*, *Гайдук*, *Карбула*, *Галичий*, *Нескреба*, *Самсика*, *Кенебас*, та ще деякі» [9, с. 187] Оповідач називає 13 прізвищ з тих, що він згадав, бо були ще

«деякі». На 15 км довжини річки маємо 13 зимівників. Тобто, умовна відстань між ними була трохи більшою 1 км, а з «деякими» не згаданими оповідачем, то й менше кілометра.

На Рис. 3 подано фрагмент мапи 1772 р. з позначенням 10 зимівників на р. Московка, щоправда це напевно Мокра Московка, довжина якої становить 60 км. Зрозуміло, що це далеко не повна інформація бо маємо схему так званого «Олександрівського ретраншементу» за 1770 рік [10]. На плані цього ретраншементу при злитті річок Московки та Кучугумки позначено 10 «хуторів запорозьких козаків». Це і є запорозькі зимівники. Кожен з них зображений на плані у вигляді окремої садиби із відповідною кількістю будівель – переважно трьох. Причому три з зображених на плані «хутора», позначених нами цифрами 1, 2, 3 безпосередньо примикали до запланованого укріплення (Рис. 5). Перший знаходився на заході від укріплення, другий – на північному заході, а третій на півночі ретраншементу. Решту зимівників зображено трохи поодаль. Відстань між окремими зимівниками можна вирахувати завдяки поданому тут масштабу. Так відстань між зимівниками 1, 2, 3 становила близько 227,5 м між кожним; між зимівниками 4 і 5 – 292,5 м; між 5-им і 6-им – 227,5 м; між 6-им і 7-им – 325 м; між 7-им і 8-им – 162,5 м. Найбільша відстань між 9-им і 10-им зимівниками – більше 1 км. Тут, ці 10 зимівників розташовані на 11 км². Тобто на один зимівник в середньому припадає 1,1 км². Це досить висока щільність.

Отже, наведені розрахунки засвідчують досить високу щільність розташування зимівників, як в товщі самого Великого Лугу, так і по його берегам та окремим річкам, що в нього впадали. Навіть після ліквідації царатом Запорозьких Вольностей у 1775 році зимівники у Великому Лузі ще довго існували, зберігаючи традиції та культурні надбання запорозького козацтва. Загалом, ця інституція виявилася найживучішою і найтривалішою.

Доволі перспективною видається намічена на наступний археологічний сезон розвідка берегів річки Бандурка для локалізації зимівника запорожця

Бандури. Кінцевою метою досліджень має стати локалізація усіх згаданих зимівників і нанесення їх на сучасну мапу.

Названі тут прізвища козаків-зимівчан часто зустрічаються серед мешканців сучасного міста, яким цікаво було б дізнатися де мешкали їх пращури. Та й іншим містянам і гостям нашого міста зазначена інформація допомогла б подолати й досі існуючі імперські міфи про безлюдність так званого «Дикого поля», «потьомкінські дєрєвні» і «велику колонізаторську місію російської імперії».

ДОДАТКИ:



Рисунок 1. Фрагмент мапи 1772 року з розташуванням зимівників.



Рисунок 2. Фрагмент мапи 1775 року з розташуванням вітряків і зимівників.



Рисунок 3. Фрагмент мапи 1772 р. з позначенням зимівників на р. Московка.

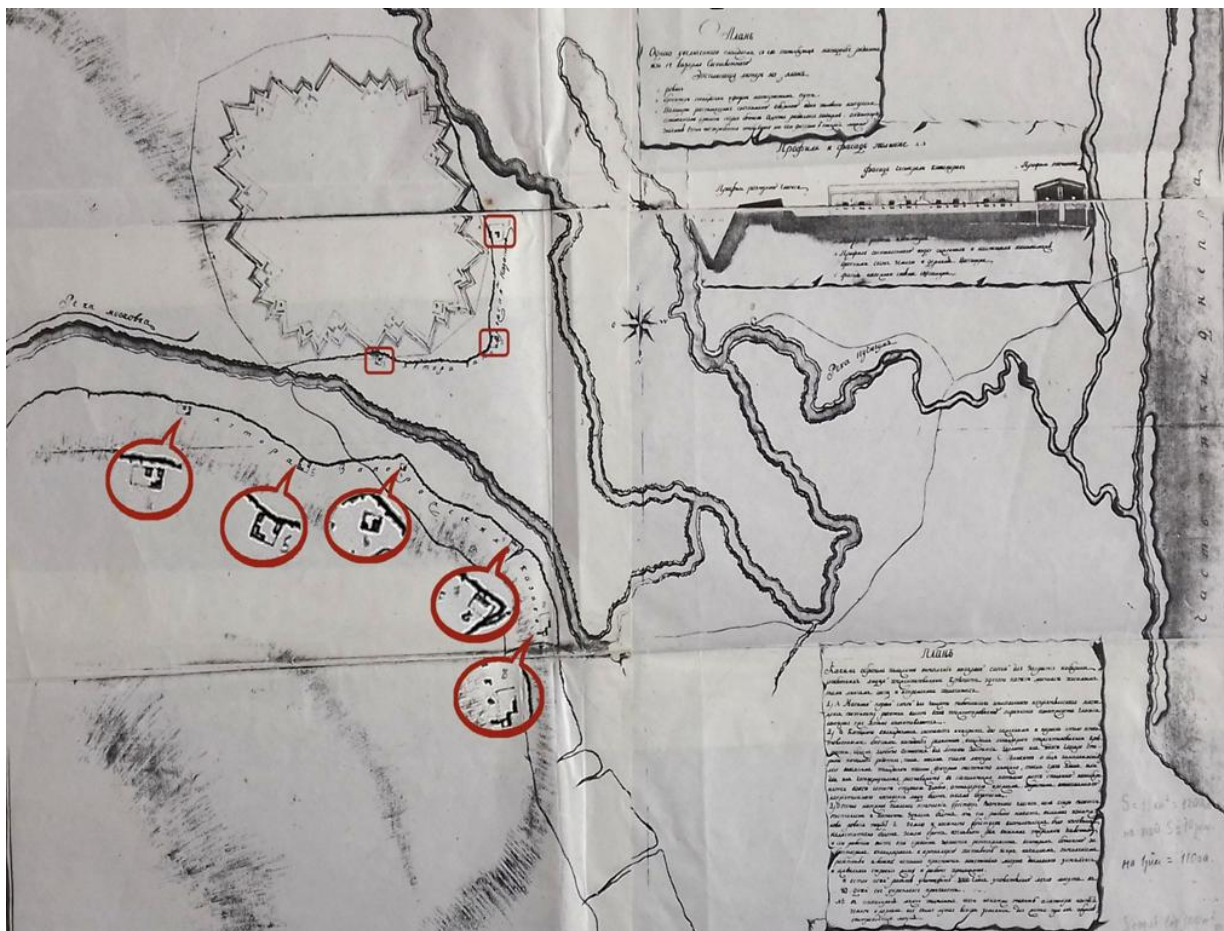


Рисунок 5. План «Олександрівського ретраншементу» з позначеними поблизу нього зимівниками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Apanovich O.M. Rozpovidi pro zaporozkih kozakiv. K.: Dnipro, 1991. 335 s.
2. Bojko A.V. Zimivniki Velikogo Lugu. Kozactvo. 1993. № 1. S. 30.
3. Olijnik O.L. Zaporozkij zimivnik chasiv Novoyi Sichi (1734–1775). Zaporizhzhya: Dike Pole, 2005. 255 s.
4. Viktor Chabanenko. Ukrayinska Atlantida. Zaporizhzhya. 2006. 405 s.
5. Novickij YA. Tвори v 5-ti tomah. T. 2. Zaporizhzhya: PP «AA Tandem», 2007. 510 s., 16 s. il. S. 189.
6. Novickij YA. Tтвори v 5-ti tomah. T. 2. Zaporizhzhya: PP «AA Tandem», 2007. 510 s., 16 s. il. S. 190–191.

7. Novickij YA. Tвори v 5-ti tomah. T. 2. Zaporizhzhya: PP «AA Tandem», 2007. 510 s., 16 s. il. S. 199.

8. Bojko A.V. Zaporozkij zimivnik ostannoyi chverti XVIII stolittya. Zaporizhzhya: RVP «Vidavec», 1995. Dodatok.

9. Novickij YA. Tтвори v 5-ti tomah. T. 2. Zaporizhzhya: PP «AA Tandem», 2007. 510 s., 16 s. il. S. 187.

10. RGVIA F. 349. Op. 12. Spr. 5032.